

Numizmatyka Magdali świadcstwem burzliwych dziejów galilejskiego miasta

Wprowadzenie

Jednym z najważniejszych stanowisk archeologicznych współczesnego Izraela stała się, zwłaszcza od lat siedemdziesiątych ubiegłego stulecia aż do dzisiaj, Magdala, przez wielu uznawana jako rodzinne miasto Marii Magdaleny¹. Magdala, znana po hebrajsku jako *Migdal* (ldgm):wieża), a także jako *Taricheae* (Ταριχέα, z greckiego Τάριχος: konserwowana przez solenie lub suszenie ryb), była ważnym miastem rybackim w I w. po Chr., w Dolnej Galilei, na zachodnim brzegu Jeziora Galilejskiego, u podnóża góry Arbel, ok. 5 km na północ od Tyberiady². Źródła historyczne, takie jak Strabon (*Geografia*: Strab. 16,2,45),

¹ Takie przekonanie istnieje od pierwszych wieków po Chr. aż do dzisiaj, choć jak wiemy nie posiadamy dotychczas żadnego potwierdzającego tę tezę świadectwa. Wszystko oscyluje wokół domniemań i hipotez.

² Tyberiada założona w 19 r. po Chr. przez Heroda Antypasa, będąc stolicą Galilei w I w. po Chr., odgrywała ważną rolę w numizmatyce Magdali. Odnaleziona w niej duża liczba numizmatów pochodziła z mennicy w Tyberiadzie.

Pliniusz Starszy (*Historia Naturalna*: Plin. Nat. 5,71) czy Swetoniusz (*Żywoty Cezarów*: Suet. Tit. 8,4) wspominają o znaczeniu tego miasta ze względu na doskonałe solone ryby i ważne rzymskie targi. Natomiast żydowski Józef Flawiusz opisuje Magdalę/Taricheę jako miasto z 40 tys. mieszkańców (*Wojna żydowska*: Flav. Ioseph. Bell. 2,21,4), gdzie siedzibę miał toparcha (Flav. Ioseph. Bell. 2,13,2), z hipodromem (Flav. Ioseph. Bell. 2,21,3-4), a flota rybacka liczyła 230 łodzi do połowu ryb, które mogły być użyte również podczas zagrożenia ze strony nieprzyjaciela (Flav. Ioseph. Bell. 2,21,8). Dzięki pracom archeologicznym, zainicjowanym w Magdali przez franciszkańskich badaczy ze Studium Biblicum Franciscanum (SBF), a później Israel Antiquity Authority (IAA) oraz Universidad Anáhuac México Sur, wydobyto wiele cennych artefaktów, które odśloniły i pozwoliły nakreślić bogate dzieje tego galilejskiego miasta. Należą do nich: plac-forum (*Quadriporticus*), fragmenty „Via Maris”, termy, rzymska willa, wieża wodna, instalacje i kanały wodne, budynki użyteczności publicznej jak kompleks kąpielowy, port, synagoga z bogato zdobionym kamieniem, rynek, zabudowa mieszkalna oraz cztery rytualne baseny (*miqwa'ot*)³.

³ O archeologicznych odkryciach Magdali wymienimy choćby te najważniejsze: C. KOPP, *Christian Sites around the Sea of Galilee. IV. Magdala*, Dominican Studies. A Quarterly Review of Theology and Philosophy 3 (1950) 4, s. 344–350; V.C. CORBO, *Découvertes à Magdala*, Terre Sainte (1974), s. 283–288; TENŽE, *Magdala torna alla luce*, Terra Santa 50 (1975), s. 222–229; TENŽE, *Scavi archeologici a Magdala (1971-1973)*, Liber Annus 24 (1974), s. 5–37; S. LOFFREDA, *Alcune osservazioni sulla ceramica di Magdala*, w: B. BAGATTI (red.), *Studia Hierosolymitana. I. Studi archeologici*, Studium Biblicum Franciscanum. Maior 22, Jerusalem 1976, s. 338–354; TENŽE, *Magdala – Tarichea*, Bibbia e Oriente 18 (1976), s. 133–135; V.C. CORBO, *Piazza e villa urbana a Magdala*, Liber Annus 28 (1978), s. 232–240; R. REICH, *A Note on the Roman Mosaic at Magdala, on the Sea of Galilee*, Liber Annus 41 (1991), s. 455–458; S.N. RUF, *Maria aus Magdala. Eine Studie der neutestamentlichen Zeugnisse und archäologischen Befunde*, Biblische Notizen Beiheft, München 1995; J.K. ZANGENBERG, *Magdala – Reich an Fisch und reich durch Fisch*, w: G. FASSBECK, S. FORTNER, A. ROTTLOFF, J. ZANGENBERG (red.), *Leben am See Gennesaret. Kulturgeschichtliche Entdeckungen in einer biblischen Region*, Mainz am Rhein 2003, s. 93–98; CH. CEBULJ, *Aus dem Schatten des „Fischturms“ in die Nachfolge des Menschenfischers. Archäologische Notizen zur Heimatstadt der Maria Magdalena*, Welt und Umwelt der Bibel 2 (2008), s. 10–15; M. HADMAN, *Relazione di restauro del mosaic dell'ambiente C6 di Magdala*, Liber Annus 49 (2009), s. 553–555; C. GUTIÉRREZ, *La sinagoga de Mágdala. Una sinagoga de los tiempos de Cristo*, Ecclesia 24 (2010) 4, s. 357–370; R. BONNIE, J. RICHARD, *Building D1 at Magdala Revisited in the Light of Public Fountain Architecture in the Late-Hellenistic East*, Israel Exploration Journal 62 (2012), s. 71–88; P.A. KASWALDER, *Galilea, terra della luce. Descrizione geografica, storica e archeologica di Galilea e Golan*,

Numizmatyka Magdali świadectwem burzliwych dziejów

A. Garza-Díaz Barriga⁴, uczestnicząca w projekcie *Coins and ancient economy in Ancient Magdala*, Israel dowodzi, że w archeologii, analiza i badanie różnych materiałów oraz konstrukcji w ich kontekście przynosi cenne informacje, które umożliwiają zrozumienie wpływów kulturowych wśród różnych społeczeństw, ich sposobu życia, odkrycia starożytnych technologii czy naszkicowania historycznych okresów z ekonomią i religią włącznie. Pośród tych materiałów są

Studium Biblicum Franciscanum. Minor 45, Milano 2012, s. 137–141; M. ZAPATA-MEZA, *Neue mexikanische Ausgrabungen in Magdala. Das „Magdala Archaeological Project“*, w: J. K. ZANGENBERG, J. SCHRÖTER (red.), *Bauern, Fischer und Propheten. Galiläa zur Zeit Jesu*, Zaberns Bildbände zur Archäologie, Darmstadt – Mainz 2012, s. 85–98; M. AVIAM, *The Decorated Stone from the Synagogue at Migdal. A Holistic Interpretation and a Glimpse into the Life of Galilean Jews at the Time of Jesus*, *Novum Testamentum* 55 (2013), s. 205–220; G. SARTI, V. ROSSI, A. AMOROSI, S. DE LUCA, A. LENA, CH. MORHANGE, A. RIBOLINI, I. SAMMARTINO, D. BERTONI, G. ZANCHETTA, *Magdala harbour sedimentation (Sea of Galilee, Israel), from natural to anthropogenic control*, *Quaternary International* 303 (2013), s. 120–131; S. DE LUCA, A. LENA, *The Mosaic of Termal Bath Complex of Magdala Reconsidered: Archeological Context, Epigraphy and Iconography*, w: G.C. BOTTINI, L.D. CRUPAŁA, J. PATRICH (red.), *Knowledge and Wisdom. Archeological and Historical Essays in Honour of Leah Di Segni*, Studium Biblicum Franciscanum. Collectio Maior 54, Jerusalem – Milano 2014, s. 1–33; M. ZAPATA-MEZA, *La Antigua ciudad de Magdala...¿la Pompeya de Israel?*, *Arqueología Mexicana* 21 (2014), s. 18–23; S. DE LUCA, A. LENA, *Magdala/Taricheae*, w: D.A. FIENSY, J.R. STRANGE (red.), *Galilee in the Late Second Temple and Mishnaic Periods*, t. 2, Minneapolis 2015, s. 280–342; R. BAUCKHAM, S. DE LUCA, *Magdala as We Now Know It*, *Early Christianity* 6 (2015), s. 91–118; S. GUIJARRO, *La Galilea del tiempo de Jesús. Las excavaciones de Magdala y el Documento Q*, *Revista Bíblica* 79 (2017), s. 89–125; R. HACHLILI, *The Migdal stone and its ornamentation*, *Revue Biblique* 124 (2017), s. 245–272; M. ZAPATA-MEZA, A. GARZA DÍAZ-BARRIGA, R. SANZ-RINCÓN, *The Magdala Archaeological Project (2010-2012): A Preliminary Report of the Excavations at Migdal*, *The Israel Antiquities Authority* 90 (2018), s. 83–125; M.A. MOSS, *Jewish Magdala ‘The Pompeii of Galilee’*, London 2019. Z zakresu literatury polskojęzycznej są nimi: M.B. ARNDT, *Magdala. Rodzinne miasto św. Marii Magdaleny*, *Ziemia Święta* 14 (2008) 4, s. 16–19; J. KUCHARSKI, *Ozdobny kamień z synagogi w Magdali w interpretacji Mordechaia Aviama. Konteksty socjologiczno-religijne życia galilejskich Żydów w czasach Jezusa Chrystusa*, *Spółczesność i Rodzina* 42 (2015) 1, s. 129–144; TENŻE, *Migdal/Tarichea-miasto Marii Magdaleny wydobyte z wykopalisk*, w: TENŻE (red.), *Od pragnienia miłości do pełni życia. Sekret Św. Marii Magdaleny*, Radom 2017, s. 59–88; TENŻE, *Migdal/Tarichea – miasto Marii Magdaleny w badaniach o. Virgilio C. Corbo*, w: J. JAROMIN, P. LABUDA (red.), *Archeologia Piątej Ewangelii. Studia poświęcone o. prof. Virgilio Canio Corbo OFM w 100. rocznicę urodzin*, *Biblia et Archaeologia*, Tarnów 2019, s. 103–119.

⁴ A. GARZA DÍAZ-BARRIGA, *Hasmonean and Herodian Symbols on the Ancient Coins of Magdala, in Galilee*, *European Journal of Science and Theology* 16 (2020) 3, s. 197.

również starożytne monety zawierające informacje religijne, polityczne, społeczne i gospodarcze poprzez wyryte na nich symbole. Niewątpliwie wiele powiedzieć też może ich rozmieszczenie przestrzenne.

Co mogą powiedzieć kolekcje monet zgromadzone podczas wykopalisk w Magdali? Czy można na ich podstawie nakreślić dzieje⁵ tej galilejskiej osady? W jakim stopniu potwierdzają już wiedzę zdobytą przez inne odkryte tam artefakty? Oto pytania, na które odpowiedzi szukać będziemy w niniejszym artykule. Postępowanie badawcze wyznaczy chronologia przeprowadzonych na terytorium Magdali kampanii archeologicznych. Materiał badawczy stanowią będą dostępne i opublikowane raporty i opracowania⁶. Ich zakres czasowy zamyka się na roku 2020. Warto zaznaczyć, iż niniejszy artykuł stanowi pierwszą na gruncie polskim próbę opracowania wkładu oraz znaczenia kolekcji zgromadzonych numizmatów w dzieje i rolę jednego z ważnych miast Dolnej Galilei.

1. Kampanie archeologiczne pod kierunkiem Virgilio Canio Corbo i Stanislao Loffreda (1971–1977)

Kampanie wykopaliskowe, zainicjowane przez franciszkańskich archeologów ze Studium Biblicum Franciscanum z Jerozolimy, skoncentrowały się na sektorze A, tj. wokół wieży wodnej i kolektora oraz akweduktu. Pierwsze wydobyte świadectwa numizmatyczne pochodziły z czasów wczesnego okresu

⁵ W określaniu poszczególnych okresów archeologicznych w Palestynie uwzględniamy chronologię zaproponowaną przez Israel Antiquity Authority (dalej IAA), czyli okresy: *późnohellenistyczny* (tj. ostatnia faza hasmonejskiego czasu 152–37 przed Chr.); *stary*, zwłaszcza *czas pierwszy rzymski* (37 przed Chr. – 70 po Chr.); *średni*, zwłaszcza *czas drugi rzymski* (70–180 po Chr.); *późny*, zwłaszcza *czas rzymski trzeci* (180–324 po Chr.) i wreszcie *bizantyjski I* – 324–451 po Chr.) i *bizantyjski II* (451–640 po Chr.).

⁶ Dotychczas zagadnienie to podjęli Y. MESHORER, *A Hoard of Coins from Migdal*, The Israel Antiquities Authority 11 (1976), s. 54–71; D. SYON, *The coins from Migdal*, The Israel Antiquities Authority 42 (2002), s. 33–36. Opracowaniami częściowymi obejmującymi zwłaszcza północną część wykopalisk są raporty: D. Syon zawarty w: M. ZAPATA-MEZA, A. GARZA, D. BARRIGA, R. SANZ- RINCÓN, *The Magdala Archaeological Project (2010-2012): A Preliminary Report of the Excavations at Migdal*, s. 117–119, oraz A. GARZA DÍAZ-BARRIGA, *Hasmonean and Herodian Symbols on the Ancient Coins of Magdala, in Galilee*, s. 197–208.

Numizmatyka Magdali świadectwem burzliwych dziejów

rzymskiego zasiedlenia Magdali⁷. Archeolodzy odnaleźli kilka monet pochodzących z okresu panowania Aleksandra Janneusza⁸ z dynastii hasmonejskiej⁹ oraz Heroda Archelaosa¹⁰ z dynastii herodiańskiej. Skład odnalezionej kolekcji ubogaciły ponadto trzy monety pochodzące z Tyru (I–II w. po Chr.) oraz jedna z okresu Pierwszej Wojny Żydowskiej (66–73 po Chr.)¹¹. W zachodniej części wodnej wieży odnaleziono również dwie monety tzw. „antoniniany”¹² z czasów

⁷ Obieg monet w Galilei we wspomnianym okresie analizuje D. SYON, *Galilean Mints in the Early Roman Period: Politics, Economy and Ethnicity*, w: D.M. JACOBSON, N. KIKKINOS (red.), *Judea and Rome in Coins 65 BCE-135 CE*, London 2012, s. 51–64.

⁸ S. LOFFREDA, *Alcune osservazioni sulla ceramica di Magdala*, s. 342. Charakterystykę monet z uwzględnieniem ozdób głowy władców hasmonejskich podejmuje I. NOY, *Head Decoration Representations on Hasmonean and Herodian Coins*, Israel Numismatic Research 8 (2013), s. 40–42, zaś chronologię monet hasmonejskich przedstawia D. HENDIN, *Hasmonean Coin Chronologies: Two Notes*, Israel Numismatic Journal 17 (2009–2010), s. 37.

⁹ V. FRITZ, *Archeologia biblijna. Mały słownik*, tłum. H. Stachowska, Warszawa 2005, s. 145, twierdzi, iż: „(...) Hasmoneusze, doszedłszy do władzy, zaczęli bić własne monety, ale ograniczyli się do monet miedzianych. Obok zwyczajowych symboli dobrobytu, takich jak róg obfitości lub owoc granatu, pojawiają się własne symbole, np. gwiazda czy kotwica, oraz motywy żydowskie, np. świecznik siedmioramienny i stół na chleby pokładne. W napisach nadal używa się pisma starohebrajskiego, ale bywają też napisy dwujęzyczne”.

¹⁰ Zob. D.T. ARIEL, J.-P. FONTANILLE, *The Coins of Herod: A Modern Analysis and Die Classification*, Ancient Judaism and Early Christianity 79, Leiden 2012; I. NOY, *Head Decoration Representations on Hasmonean and Herodian Coins*, s. 44–46.

¹¹ V. FRITZ, *Archeologia biblijna*, s. 145–146, twierdzi, iż: „Podczas Pierwszego Powstania Żydowskiego w 66–70 r. po Chr. rozpoczyna się bicie monet w srebrze, żeby udokumentować całkowite zerwanie z Rzymem. Jeśli chodzi o motywy, sięga się do symboli żydowskich, takich jak amfora, bukiet świąteczny, kosz z owocami, palma, liść winorośli, jabłko granatu. Napis w alfabecie starohebrajskim podaje wartość «szekli izraelskich» oraz rok bicia: «rok... wolności Syjonu». Po stłumieniu powstania prokuratorzy rzymscy przestali mieć wzgląd na Żydów; monety z okazji zwycięstwa, z napisem: «Judaea capta» (Judea zdobyta), ukazują, obok wizerunku cesarza, boginię zwycięstwa Nike lub Judeę jako postać żałobną”. Zob. L. KADMAN, *The Coins of the Jewish War of 66-73 C. E.*, Jerusalem 1960.

¹² Antoninian (łac. *antoninianus*) – srebrna, później bilonowa, a nawet miedziana moneta rzymska o wartości 2 denarów. Wprowadzona najpierw przez Karakallę w 215 r., a ostatecznie przez Gordiana w 238 r., emitowana do panowania Dioklejczana (284–305 po Chr.), przedstawiająca na awersie głowę cesarza w promienistej koronie.

cesarza Decjusza Trajana¹³ oraz jedną monetę kolonialną z widocznym na niej wygrawerowanym wizerunkiem cesarza Makrynusa¹⁴.

Jak podaje V.C. Corbo¹⁵, czwarta kampania archeologiczna, dokonana w 1974 r., skoncentrowała swoje prace odkrywkowe na terenie willi rzymskiej oraz jej okolic w tzw. sektorze C. Wtedy to, do kolekcji monet starożytnej Magdali dołączyła kolejna moneta z czasów Aleksandra Janneusza i Heroda Archelaosa, a także po jednej z czasów Seweryny oraz cesarzy Konstantyna Wielkiego¹⁶ i Licyniusza. Katalog odnalezionych monet, sporządzony przez V.C. Corbo, z okresu kampanii archeologicznej dokonanej w 1975 r., której szczególnym obiektem zainteresowań była tzw. mini-synagoga i sąsiadujące z nią obiekty, wymienia: monetę Aleksandra Janneusza, monetę prokuratora Marka Ambibulusa¹⁷ znalezioną na poziomie posadzkowym kolektora, monetę Heroda Archelaosa, monetę prokuratorów Koponiusza albo Ambibulusa, monetę z okresu Pierwszej Wojny Żydowskiej, monetę z Tyru (II w. po Chr.), monetę Aleksandra Sewera, monetę Galiena, dwie monety z III w. po Chr. oraz monetę Konstantyna Wielkiego¹⁸. Zbiory starożytnych monet z Magdali wzbogaciły również prace wykopaliskowe przeprowadzone w tym samym roku w sektorze E.

Według S. Loffreda¹⁹ wydobyto z tego terenu monety datowane na okres od I w. przed Chr. do IV w. po Chr. Pośród nich, cztery monety z IV w. po Chr., z których jedna pochodziła z czasów cesarza Konstantyna Wielkiego a druga z okresu cesarza Licyniusza. Odnaleziono ponadto jedną monetę Maksymiana, a także jedną pochodzącą z czasów cesarza Dioklecjana. W odkrytej kolekcji znalazły się również trzy małe monety z późnego

¹³ Zob. B. CALLEGHER, *Cafarnao IX Addenda: monete dalle ricognizioni di superficie 2007-2009*, Liber Annus 60 (2010), s. 393–394.

¹⁴ Por. V.C. CORBO, *La città romana di Magdala. Rapporto preliminare dopo la quarta Studia Hierosolymitana in onore di P. B. Bagatti I. Studi archeologici*, Studium Biblicum Franciscanum. Collectio Maior 22, Jerusalem 1976, s. 360.

¹⁵ *Tamże*, s. 364.

¹⁶ Konstantyn Wielki w latach 306–324 współrządził z innymi cesarzami, a po tym roku do roku 330 panował samodzielnie.

¹⁷ V. FRITZ, *Archeologia biblijna*, s. 145, podaje, że: „(...) monety rzymskich prokuratorów świadczą wyraźnie, że brano pod uwagę ludność żydowską; unika się wizerunku cesarza, stosując powszechne symbole takie, jak palma i kłosa”.

¹⁸ Por. V.C. CORBO, *La città romana di Magdala*, s.371.

¹⁹ *Alcune osservazioni sulla ceramica di Magdala*, w: B. BAGATTI (red.), *Studia Hierosolymitana. I*, s. 341–342.

Numizmatyka Magdali świadectwem burzliwych dziejów

okresu rzymskiego. Archeolodzy odnaleźli ponadto monetę z czasów Aleksandra Janneusza oraz jedną z okresu Heroda Wielkiego²⁰, a także jedną z Tyru lub Sydonu pochodzące z I w. po Chr.²¹. Z powierzchni basenu, który, jak oceniają badacze, był w użyciu co najmniej do VII w. po Chr., wydobyto monetę bizantyjskiego cesarza Justyniana II, jedną Justyna i Sofii oraz dziewięć monet bizantyjsko-arabskich z 650 r. po Chr. wybitych w pobliskiej mennicy w Tyberiadzie²². Natomiast z terenu kanałów wodnych miasta, znajdujących się w obrębie sektora E, pochodzi również dziesięć małych monet z późnego okresu rzymskiego, jedna z okresu Aleksandra Janneusza, a także moneta z czasów Heroda Antypasa²³.

V.C. Corbo wspomina również, że z terenu sektora F archeolodzy wydobyli ponad dwadzieścia monet z późnego okresu rzymskiego. Prace wykopaliskowe z warstw podziemnych tego terenu dostarczyły ponadto zbiór monet: Aleksandra Janneusza, Heroda Wielkiego, Heroda Archelaosa i Heroda Antypasa²⁴. W kolekcji monet znalazła się również ta, być może z czasów ostatniego

²⁰ V. FRITZ, *Archeologia biblijna*, s. 145, podaje, że: „Herod Wielki wprowadza [na monetach] pismo greckie, a motywy żydowskie ustępują ponownie miejsca symbolom ogólnym. Za panowania jego następców symbole różnią się w zależności od terenów, na których monety były w obiegu; monety przedstawiają cesarza i bogów pogańskich, były przeznaczone dla obszarów zamieszkanych przez ludność nieżydowską”.

²¹ Por. *tamże*, s. 342.

²² Por. V.C. CORBO, *La città romana di Magdala*, s. 373–374. Przegląd monetarny charakterystyczny dla Tyberiadzie przedstawia M. SIGISMUND, *Small Change? Coins and Weights as a Mirror of Ethnic, Religious and Political Identity in First and Second Century C. E. Tiberias*, w: J. ZANGENBERG, H.W. ATTRIDGE, D.B. MARTIN (red.), *Religion, Ethnicity, and Identity in Ancient Galilee: A Religion in Transition*, Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 210, Tübingen 2007, s. 315–335.

²³ Por. V.C. CORBO, *La città romana di Magdala*, s. 377. Według J.-PH. FONTANILLE, A. KOGON, *The Coinage of Herod Antipas: A Study and Die Classification of the Earliest Coins of Galilee*, *Ancient Judaism and Early Christianity* 102, Leiden – Boston 2018, s. 57: „The majority of Antipas’ coins found in Lower Galilee were spread among numerous sites in the region. The diversity of the sites in Lower Galilee that yielded coins of Antipas is unsurprising, as most of the important Galilean cities were located here. Migdal (Tarichea) was a site overlooking the western Sea of Galilee. During the first century BCE, Migdal was possibly the most important site in the region and remained a relatively urbanized town into the first century CE. Syon records that 509 coins were found dating from the middle Roman period (63 BCE – 70 CE) at Migdal. The site yielded 22 coins of Antipas, the largest number outside of Gamla”.

²⁴ Według D.T. ARIEL, *A Mini-board of Tiberias Coins from Excavations at et-Tell (Bethsaida)*, w: F. STRICKERT, R. FREUND (red.), *A Festschrift in Honor of Rami Arav*:

króla Judei z dynastii hasmonejskiej Antygona II Matatiasza oraz jedna z czasów rzymskich prokuratorów²⁵. Według M.A. Mossa²⁶, w południowej części miasta, położonej w bliskości portu odnaleziono monety pochodzące od II do IV w. po Chr. W sumie kampanie archeologiczne prowadzone pod kierunkiem V.C. Corbo i S. Loffreda utworzyły kolekcję 892 monet pochodzących z różnych okresów zasiedlenia Magdali.

2. Kampanie archeologiczne pod kierunkiem Stefano De Luca (2007–2011)

Franciszkańską misję archeologiczną, przy aprobacie Israel Antiquities Authority, poprowadził od 22 czerwca do 15 grudnia 2007 r. S. De Luca. Pozwoliła ubogacić dotychczasowe zbiory numizmatyczne o nowe eksponaty. Zidentyfikowano kolejną kolekcję 586 monet. Blisko 250 z nich powierzono analizom prof. B. Calleghera z uniwersytetu w Treście. Były wśród nich monety pochodzące z okresu Pierwszej Wojny Żydowskiej²⁷. Znalaziono także niewielką ilość numizmatów z czasów herodiańskich oraz doskonale zachowane stożki do ich wybijania: stożki do dwóch tetradrachm²⁸ z czasów rzymskiego cesarza Tra-

“And They Came to Bethsaida, London 2019, s. 72, przyp. 6: „Three unpublished excavations at Migdal produced more Tiberias coins of Antipas and Claudius than from Gamla, a total of over 120 coins. Eleven coins were found in 1971–1977 excavations there by the Custodia Terrae Sanctae, directed by S. Loffreda and V. C. Corbo”.

²⁵ V.C. CORBO, *La città romana di Magdala*, s. 378.

²⁶ *Jewish Magdala ‘The Pompeii of Galilee’*, s. 103.

²⁷ Por. Ch. CEBULJ, *Aus dem Schatten des „Fischturms“ in die Nachfolge des Menschenfischers*. *Archäologische Notizen zur Heimatstadt der Maria Magdalena*, *Welt und Umwelt der Bibel* 2 (2008), s. 13; S. DE LUCA, *Magdala Project 2007. Relazione preliminare*, w: R. PIERRI (red.), *Notiziario. Studium Biblicum Franciscanum, Jerusalem, Anno Accademico 2006-2007*, Jerusalem 2007, s. 13.

²⁸ Tetradrachma, tzn. cztery drachmy. Drachma – (gr. Δραχμή) moneta od starożytności do czasów współczesnych bita w Grecji, a poza nią, w okresie starożytnym – w Kartaginie i Azji Zachodniej, przeważnie srebrna. Używana w starożytnej Grecji jednostka wagowa i monetarna, tradycyjnie wywodząca swą nazwę z wiązki (gr. δρᾶξ) metalowych rożnów (gr. οβελoi), odgrywającej rolę przedmonetarnego pieniądza, usytuowana w relacji 1 talent = 60 min = 6000 drachm = 36000 oboli, wążąca w zależności od stosowanego systemu w srebrze np.: 4,36 g (eubejski, później attycki), 6,28 g (fenicki), 6,20 g (eginecki), 2,80 g (koryncki); oprócz 1 drachmy emitowano jej wielokrotności: 2 (didrachma), 4 (tetradrachma), 6 (heksadrachma), 8 (oktodrachma),

Numizmatyka Magdali świadectwem burzliwych dziejów

jana, jeden do monety Klaudiusza pochodzący z mennicy w Tyberiadzie oraz dwa do bicia denarów cesarza Hadriana w rzymskiej mennicy kapitolńskiej. Odnaleziony zbiór zawierał także 18 monet rzymskich pochodzących z mennic różnych prowincji z lat 49–66 po Chr.²⁹

B. Callegher³⁰ zauważył, że duża liczba monet, pochodząca zwłaszcza z okolic portu, o minimalnej wartości, nasuwa wniosek, że w Magdali istniała intensywna aktywność monetarna i częste dokonujące się tutaj wymiany handlowe. Według zapowiedzi S. De Luca³¹ od lutego 2011 r., prace nad monografią poświęconą numizmatyce Magdali opracowuje prof. B. Callegher z uniwersytetu w Trieście. Podsumowując dokonania franciszkańskich archeologów R. Hakola³², podkreśla, że aż 60% odczytanej kolekcji monet, tj. blisko 1500, odnalezionych z terenu przekopanego z ramienia Studium Biblicum Franciscanum, wywodzi się z epoki hasmonejskiej i herodiańskiej.

3. Kampanie archeologiczne Israel Antiquities Authority pod kierunkiem Diny Avshalom-Gorni i Afrana Najara (2009)

Zbiory numizmatyczne starożytnej Magdali ubogaciły również prace wykopaliskowe prowadzone od lipca 2009 r., przez Dinę Avshalom-Gorni i Arfana Najara z ramienia Israel Antiquities Authority. Na terenie synagogi, pochodzącej z I w. po Chr.,³³ a dokładnie w jej przedsionku, zostały odnalezione monety wybite w Tyberiadzie w 29 r. po Chr.³⁴ Ich awers, posiadał wokół

10 (dekadrachma), rzadziej 3 (tridrachma) lub 5 (pentadrachma) i części: 1/2 (hemidrachma).

²⁹ Por. S. DE LUCA, *Magdala Project 2007*, s. 16.

³⁰ *E le monete di Magdala ci raccontano che...*, Terra Santa 4 (2009), s. 49.

³¹ *Magdala Project 2008-2010*, w: R. PIERRI (red.), *Notiziario. Studium Biblicum Franciscanum, Jerusalem, Anno Accademico 2009-2010*, Jerusalem 2010, s. 17.

³² *The Production and Trade of Fish as Source of Economic Growth in the First Century CE Galilee: Galilean Economy Reexamined*, *Novum Testamentum* 59/2 (2017), s. 114.

³³ Por. R. Bauckham, S. De Luca, *Magdala as We Now Know It*, *Early Christianity* 6 (2015), s.106.

³⁴ Zob. M.A. Moss, *Jewish Magdala 'The Pompeii of Galilee'*, s. 19, 97. H. VILJOEN, *Magdala. God Really Loves Women*, Jerusalem 2014, s. 92. Monetę tę prezentuje również

gałęzi palmy³⁵ grecki napis „Herod Tetrarcha” z rokiem 33 (rok panowania jego monarchy), zaś rewers zawierał napis „Tyberiada” z wieńcem laurowym³⁶. Monety bite w tym czasie miały daty panowania, a więc 33 rok panowania Heroda Antypasa, tj. 29 r. po Chr.

Według J. Ristine³⁷, odnalezienie tych monet na terenie synagogi z okresu panowania Heroda Antypasa dowodzi, iż posługiwali się nimi mieszkańcy Magdali podczas publicznej działalności Jezusa. Ponadto, w warstwie fundamentowej mozaiki odnaleziono monetę z 43 r. po Chr., a na ulicy przed nią jedną monetę z drugiego roku Pierwszej Wojny Żydowskiej (67 r. po Chr.). Natomiast w rozpadzie stropu synagogi odkryto monetę pochodzącą z 80 r. po Chr³⁸. Na poziomie fundacji synagogalnej odnaleziono także monetę datowaną na około V w. po Chr., która wybita została przez jednego z rzymskich namiestników Augusta³⁹.

J. RISTINE, *Mary Magdalene: Insights from Ancient Magdala*, Magdala 2018, s. 37. Zob. także *Magdala, on the Sea of Galilee Unearthed – Magdalene Publishing*, <http://www.magdalenepublishing.org/blog/magdala-sea-galilee-unearthed/> (dostęp: 10.11.2020). Według D.T. ARIEL, *A Mini-board of Tiberias Coins from Excavations at et-Tell (Bethsaida)*, s. 72, przyp. 6: odnaleziono „33 coins from the 2009-2016 excavations of the Israel Antiquities Authority, directed by D. Avshalom-Gorni (20 certain Antipas coins, 5 certain Claudius coins and 8 uncertain)”.

³⁵ Dla kultury greckiej ten symbol oznaczał zwycięstwo. Grawerowano je na monetach ateńskich, z czasów Seleucydów i rzymskich. Tego symbolu zaczęli używać w I w. przed. Chr., władcy hasmonejscy, tacy jak: Hirkan i Janneusz I. W Galilei w I w. po Chr. Herod Antypas posługiwał się tym symbolem na monetach wybitych w Tyberiadzie. Por. A. GARZA-DÍAZ BARRIGA, *Hasmonean and Herodian Symbols on the Ancient Coins of Magdala, in Galilee*, s. 203.

³⁶ W kulturze hellenistycznej wieniec symbolizował: zwycięstwo, lojalność, poświęcenie, pamięć, a także przejście do życia wiecznego. Okrągły kształt wieńca posiadał podwójne znaczenie. Pierwsze, wieczność (doskonałość, integralność i pełnia), drugie, status i osiągnięcia osoby, demonstrację suwerenności. Wieniec reprezentował przywództwo, zwycięstwo i autorytet władcy w kulturze grecko-rzymskiej i żydowskiej. Judaizm zaś, wieniec w środku odnosił do mądrości, tak jak jest ona przedstawiana literacko w Prz 4,7-9. Por. A. GARZA-DÍAZ BARRIGA, *Hasmonean and Herodian Symbols on the Ancient Coins of Magdala, in Galilee*, s. 203.

³⁷ J. RISTINE, *Mary Magdalene: Insights from Ancient Magdala*, s. 36.

³⁸ Por. R. BAUCKHAM, S. DE LUCA, *Magdala as We Now Know It, Early*, s. 107.

³⁹ Por. J. RISTINE, *Mary Magdalene: Insights from Ancient Magdala*, s. 36.

4. Kampanie archeologiczne Universidad Anáhuac México Sur we współpracy z Israel Antiquities Authority pod kierunkiem Marceli Zapata-Meza (2010–2018)

Ze wstępnego raportu, przygotowanego przez D. Syon⁴⁰, dotyczącego trzech pierwszych sezonów prowadzonych prac wykopaliskowych w latach 2010–2012 przez badaczy z Universidad Anáhuac México Sur we współpracy z Israel Antiquities Authority, wynika, że z kolekcji 500 odnalezionych monet badaczom udało się oczyścić jedynie 137 z nich⁴¹. W przypadku 30 monet z przyczyny zniszczenia i korozji nie udało się ich zidentyfikować. Jednak rozmiar i kształt pozwala konkludować, iż mamy do czynienia z monetami żydowskimi datowanymi na okres od 104 przed Chr. do 70 po Chr., tj. z czasów hasmonejskich i herodiańskich oraz okresu rzymskich gubernatorów, dalej Agryppy I oraz z czasów Pierwszej Wojny Żydowskiej. Według D. Syon na uwagę zasługują jeszcze trzy odnalezione numizmaty. Pierwszy z nich, pochodzący z trzeciego roku panowania Heroda Wielkiego, datowany jest na lata 38/37 przed Chr. i posiada bardzo dobrze zachowany awers. Drugi, to rzadka, ale za to dobrze zachowana moneta Heroda Agryppy II. Trudno jest jednak w tym przypadku zidentyfikować, gdzie znajdowała się królewska mennica. Ostatni zaś, to dobrze zachowana moneta rzymskiej administracji, wybita w 53 r. po Chr. w Tyberiadzie.

Autorzy raportu zauważają, iż spośród kolekcji monet z czasów hasmonejskich, odnalezionych w Magdali przez kolejne ekspedycje archeologiczne, nie odnaleziono jak dotąd monet z czasów Jana Hirkana I⁴². D.T. Ariel⁴³, podsumowując kampanie archeologiczne prowadzone pod patronatem Universidad

⁴⁰ Warto wspomnieć, iż w najnowszym opracowaniu numizmatyki całej Galilei D. SYON, *Small Change in Hellenistic-Roman Galilee. The Evidence from Numismatic Site Finds as a Tool for Historical Reconstruction*, Numismatic Studies and Researches XI, Jerusalem 2015, s. 76, wspomina, powołując się na raport Y. Meshorera o: „188 bronze coins: Titus to Elagabalus, 11 different mints”.

⁴¹ Por. M. ZAPATA-MEZA, A. GARZA DÍAZ-BARRIGA, R. SANZ-RINCÓN, *The Magdala Archaeological Project (2010-2012): A Preliminary Report of the Excavations at Migdal*, s. 117.

⁴² *Tamże*, s. 119.

⁴³ *A Mini-board of Tiberias Coins from Excavations at et-Tell (Bethsaida)*, s. 72 przyp. 6.

Anáhuac México Sur, którymi kierowała M. Zapata-Meza, twierdzi, iż w latach 2010–2018 odnaleziono na terenie Magdali 55 monet z czasów Heroda Antypasa, 3 potwierdzone monety cesarza Klaudiusza oraz 21 monet czekających wciąż na identyfikację. Według najnowszego dostępnego raportu z kampanii archeologicznych prowadzonych przez Universidad Anáhuac México Sur autorstwa A. Garza-Díaz Barriga⁴⁴, opublikowanego w 2020, wynika, iż w kampaniach wykopaliskowych 2010–2017 na sześciu obszarach, tj. (A/F) – strefa rytualna, (B) – powierzchnia mieszkalno-magazynowa, (C) – produkcja o obszar domowy, (D) – obszar portu i (E) – obszar targowy, znajdujących się pomiędzy wykopaliskami na północy, a wykopaliskami Franciszkanów na południu, wydobyto około 2500 monet z brązu z okresów od Seleucydów do czasów osmańskich. Jedynie 1197 zidentyfikowano jako żydowskie monety z brązu z czasów hasmonejskich i herodiańskich. Wszystkie one zostały wybite w Jerozolimie, z wyjątkiem monety Heroda Antypasa, która powstała w tyberiadzkiej mennicy. To, co warte podkreślenia monety te, nie posiadały żadnych portretów oraz figur zwierząt.

Konkluzja

G. Caffulli⁴⁵ podaje, że w bibliotece numizmatycznej Studium Biblicum Franciscanum w Jerozolimie znajduje się 1478 zidentyfikowanych monet. Pozostałe odnalezione, muszą zostać poddane jeszcze procesowi czyszczenia i datacji. A potrwa to, jak zgodnie podkreślają badacze, jeszcze kilka ładnych lat pracy. M.A. Moss⁴⁶ w swojej publikacji podaje stan z 2019 r., twierdząc, że na terytorium wykopalisk starożytnej Magdali odnaleziono w sumie ponad 3000 monet,

⁴⁴ *Hasmonean and Herodian Symbols on the Ancient Coins of Magdala, in Galilee*, s. 199.

⁴⁵ *Magdala: The Fragrance of Good News*, Holy Land Review 2 (2009) 2, s. 41.

⁴⁶ *Jewish Magdala 'The Pompeii of Galilee'*, s. 97. Podając charakterystykę odnalezionych monet twierdzi: „Included among these coins was a bronze coin of the rebellion. This design of coin was in use for the four years of the rebellion only. The years were stamped on each coin as Year 1, (made of silver), then bronze for Year 2, Year 3 and Year 4, corresponding to 66–67 CE, 67–68, 68–69, 69–70. The bronze coin which was found near the synagogue is entirely consistent with the events that transpired at Magdala. It bears an image of a chalice or goblet with the words 'second year of the great rebellion' on one side, which place sit within 67 CE (the same year of Titus' assault on Magdala), and on the obverse a vine leaf with the words 'Freedom of Zion'.

Numizmatyka Magdali świadectwem burzliwych dziejów

w tym około 2500 monet, głównie z brązu pochodzących z I i II w. po Chr. Oczywiście, te podawane statystyki ulegać będą zmianom, choćby z powodu wciąż trwających na stanowisku archeologicznym w Magdali wykopalisk. Jednak, nie oznacza to, iż na podstawie już posiadanych kolekcji, nie można wyprowadzać pewnych wniosków.

Wynika z nich, że istnienie Magdali rozpoczęło się już w okresie hellenistycznym i trwało aż do środkowego okresu rzymskiego. Świadczy o tym przeważająca ilość monet przynależna do dynastii hasmonejskiej i herodiańskiej. Odnalezione monety są pochodzenia hellenistycznego, żydowskiego i rzymskiego. Posiadały one pewne elementy symboliczne, które były akceptowane przez różne populacje kulturowe na tym terenie w różnych okresach. Dalej, posiadane kolekcje numizmatyczne wskazują, jakiego rodzaju ludność kulturowa żyła tam w ciągu tych stuleci oraz jakiej władzy podlegała. Wreszcie, ciągłość chronologii monet podważa twierdzenie, że *Magdala została zniszczona*, jak opisał to Józef Flawiusz w *Wojnie Żydowskiej* (Flav. Ioseph. Bell. 3,10,5–9). Z pewnością samo miasto i ludność ją zamieszkująca mogły ulec poważnym zmianom po buncie antyrzymskim, ale *życie w Magdali* trwało jeszcze przez wiele lat. Na koniec nie wolno pominąć faktu, iż rozmieszczenie przestrzenne większości monet odnalezionych w obszarze portu i rynku pozwala twierdzić, że Magdala była bogatym i bardzo prężnym żydowskim miastem Dolnej Galilei. Znana przede wszystkim z przemysłu rybnego oraz handlu.

ks. Jacek Kucharski

This coin of the Jewish rebels proclaimed their yearning for Jerusalem's freedom from Roman oppression”.